

УДК 811.161.

Л. І. Шевченко

УКРАЇНСЬКИЙ МОВОЗНАВЕЦЬ Л.А. ЛИСИЧЕНКО: НАУКОВА ОСОБИСТІСТЬ У РИТМАХ ТРАДИЦІЇ, ЧАСУ Й КУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ НАРОДУ

Статтю присвячено аналізу впливу на історію становлення та розвиток новаторських ідей у харківській історико-філологічній школі мовознавця Лідії Андріївни Лисиченко. Зосереджується увага на розробленні дослідником концепції історико-культурної спадкоємності в українській гуманітаристиці, її інтегративності з європейським науковим простором, витоках і причинах інтелектуального піднесення Слобожанщини з XIX ст. і до нашого часу, продуктивності й поліфонічності наукових інтересів харківських дослідників, їх співмірності з духовними потребами народу. Особливий інтерес викликають думки Л. А. Лисиченко про пріоритетність ідей харківських учених у світовій науці, що уточнює і змінює традиційну наукову парадигму щодо авторства актуальних дослідницьких епітем. Закцентовано увагу на енциклопедичності інтересів і знань українського мовознавця, гуманістичному світогляді Л. А. Лисиченко, що рельєфно і глибоко представлено в дослідницькій практиці вченого.

Ключові слова: Л. А. Лисиченко, Харківська історико-філологічна школа, лінгвістична традиція, наукові ідеї харківських мовознавців, О. О. Потебня і послідовники, перспективи сучасного мовознавства.

Shevchenko L. I. Ukrainian Linguist L.A. Lysychenko: Scientific Personality in the Rhythm of Tradition, Time and Cultural History of the People. The article is devoted to the analysis of the influence on the formation history and development of innovative ideas of the linguist Lidia Andriivna Lysychenko in Kharkiv historical and philological school. The author focuses on the concept of historical and cultural continuity developing in the Ukrainian humanities, its integrity with the European scientific space, the origins and causes of the intellectual rise of Slobozhanshchyna from the XIX century to our time. Attention is also paid to the productivity and polyphony of Kharkiv researchers' scientific interests, their proportionality with the spiritual needs of the people. The author pays great attention to L.A. Lysychenko's opinion about the priority of the Kharkiv scientists' ideas in world science, which clarifies and changes the traditional scientific paradigm concerning authorship of topical research epistemes.

The encyclopedical interests and knowledge, the humanistic world view of Ukrainian linguist L.A. Lysychenko are emphasized.

Key words: L.A. Lysychenko, Kharkiv historical-philological school, linguistic tradition, scientific ideas of Kharkiv linguists, O.O. Potebnia and followers, perspectives of modern linguistics.

Наукова особистість в історії пізнання світу й еволюції інтелектуальної свідомості — питання, що виходить за межі біографічних констатацій, бібліографічних реєстрів чи хронологічного опису послідовності спостережених фактів. Інтелектуально ємна наукова особистість окреслює, як відомо, нові, ще незвідані горизонти, де захоплений перспективою дослідник має змогу приєднатися до тих, хто долає простір, або запропонувати нову пізнавальну парадигму.

Л. А. Лисиченко — мовознавець-енциклопедист. Фахово розробляючи лінгвістичну проблематику, вона створює пошуковий контекст для філології як словесної культури, що визначає цивілізаційний вектор народу.

Важливими для читача наукових текстів Л. А. Лисиченко є ремінісценції в ідеї і тексти культурних діячів Слобожанщини початку XIX ст. (і далі), що засвідчують ритм тогочасного інтелектуального життя. Хронологія становлення харківської філологічної школи (в номінації Л. А. Лисиченко) починається з заснування Харківського колегіуму, програма якого передбачала вивчення слов'янської, грецької, латинської мов, а згодом, що є знаковою характеристикою часу, і французької та німецької. З 1805 р. — відкриття Харківського університету з відділенням словесних наук — починається наукова і персоналізована біографія цього славетного університету. В логічній доведеності авторитетності традиції, Л. А. Лисиченко покликається на шановані в науці імена І. С. Рижського, І. Орнатовського, І. Ф. Тимківського, інших професорів Харківського університету, які визначили коло проблем тогочасної гуманітаристики. Зауважимо, спектр цих проблем широкий і залишається базовою пошуковою перспективою у філології XXI ст.

Праці І. С. Рижського «Введение в курс словесности» (1806 р.) та «Наука стихотворчества», І. Орнатовського «Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщее основанной» (1810 р.), І. Ф. Тимківського «Опытный способ к философскому познанию русского языка» (1810 р.), інші дослідження вчених цього славетного університету сформували характерні риси Харківської історико-філологічної школи — увагу до зв'язків лінгвістики з проблемами суміжних наук («Тому мова крізь призму цього зв'язку розглядається як духовна творчість, особливо в працях потужного вченого-лінгвіста О. О. Потебні» [2, с. 5]) та поліфонічність наукових інтересів дослідників, коли розроблювана проблематика враховує досягнення філософії, психології, історії та інших галузей знань.

Зауважимо й на підкреслюваній Л. А. Лисиченко традиції харківських науковців плідно й самовіддано працювати в обраній дослідницькій сфері. Харківський університет, як уже було зазначено, розпочав діяльність у 1805 році. Названі серйозні праці датовані 1806-1810 рр., тобто інтенсивність наукового пошуку, його співмірність потребам часу були гідними поваги — і це стало особливістю науки на Слобожанщині. Творчість Л. А. Лисиченко повною мірою відповідає заявленим характеристикам.

Для професора Л. А. Лисиченко особливе значення має постулат про мову як словесний, духовний код народу — розгорнуту й концептуалізовану автором ідею, опрацьовану ще О. О. Потебнею. В інтерпретації сучасного українського мовознавця особливої ваги для цивілізаційного поступу набуває культурна традиція, її послідовність та етичні виміри. Відтак у суспільному житті Харкова знаковими подіями стають видавані у 1816-1819 рр. Є. М. Філомафитським, Р. Т. Гонорським і Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком журнал «Украинский вестник», а пізніше — у 1824-1825 рр. — «Украинский журнал», у 1833-1834 рр. літературний альманах «Утренняя звезда». Автори публікацій у цих виданнях (М. І. Гнедич, В. Н. Каразін, Є. П. Гребінка, І. П. Котляревський та ін.), підкреслює Л. А. Лисиченко, подають широку картину українського культурного, історичного, літературного й суспільного життя в усіх його аспектах. Звернімо увагу й на назви, де слово

«український» є титульним, а отже свідомо визначеною характеристикою, що є світоглядною домінантою названих видань.

Важливо для розуміння потужностей наукової особистості Л. А. Лисиченко й те, що у хронології подій та оцінці явищ український дослідник завжди підкреслює важливість світоглядного націєтворчого складника для дослідника словесної культури. З цього погляду увага до виданої у 1844 р. О. О. Корсуном збірки «Сніп», а потім альманаху «Молодик», п'яти випусків А. Л. Метлинським «Южнорусского сборника» й особливого акценту на цінності для інтелігентного українства біографічних і бібліографічних відомостей про кожного автора, який публікувався в «Южнорусском сборнике», видається цілком логічною. Адже, на переконання Л. А. Лисиченко, видання першої половини XIX ст. «створювали джерельну базу для наукових пошуків у галузі філології, зокрема української, а характер публікацій у них дає уявлення про коло філологічних зацікавлень, що було властиве харківським філологам» [2, с. 10].

Персоніфікований погляд Л. А. Лисиченко на українську словесну культуру не обмежується глибоким знанням предмета аналізу і точними характеристиками еволюції філологічного знання на Слобожанщині. Серйозний дослідник, вона зупиняється на питаннях, які ще й досі подекуди трактуються достатньо наївно. Так, характеризуючи наукову творчість А. Л. Метлинського, сучасний український професор звертається до роботи «Заметки относительно южнорусского языка» (передмова до збірки «Думки і пісні та ще дещо», публікація 1839 р.) і сформульованої в ній авторської позиції щодо недостатності характеристики української мови тільки як співучої та милозвучної. На справедливу думку А. Л. Метлинського і підтримувану цю думку позицією Л. А. Лисиченко, українська мова «здатна до вираження будь-яких думок і почуттів» [2, с. 10]. Безумовно, не можна не приєднатися до цієї фундаментальної в гуманітаристиці тези: мова – вербалізована свідомість народу, вимір його творчих інтенцій, який визначає майбутнє у складному світі культурних і соціальних змагань народів.

Зауважимо й на тому, що, характеризуючи зародження та ідеї Харківської філологічної школи, Л. А. Лисиченко передусім зосереджує увагу на її особливостях: їй «від самого початку властива була не тільки широта наукових поглядів, але й широкі зв'язки – вона не замикалася в собі, а щедро ділилася своїми здобутками з іншими (згадаймо, що професори М. І. Костомаров та А. Л. Метлинський прийшли в Київський університет із Харківського, а проф. І. І. Срезневський харківський дух пошуку приніс у Петербург) і з вдячністю приймали й розвивали ідеї вчених інших регіонів і країн» [2, с. 11]. Пізніше, опорними інтелектуальними точками позначаючи знакові постаті науковців-харків'ян, які розвинули українську і світову науку, Л. А. Лисиченко розгортає наукові портрети Л. А. Булаховського і Ю. В. Шевельова, ідеї та творчий доробок яких пов'язані насамперед із харківською історико-філологічною школою, але водночас і з Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні (Л. А. Булаховський), зарубіжною україністикою, передусім Бостонським університетом (Ю. В. Шевельов).

Думаємо, не тільки мовознавцеві, а й кожній людині, хто цікавиться історією становлення наукової думки в Україні, буде важливо побачити цю делікатно вибудовану хронологію постатей, де локальне, харківське інтелектуальне середовище попродукувало дослідників, які формували «стан і статус» української мови (за Ю. В. Шевельовим) в Україні та світі.

Як це відбулося, зокрема, з увагою до постаті О. Н. Синявського, відомого харківського фонетиста, який разом із В. П. Бесєдіною-Невзоровою, М. Г. Йогансенем, З. М. Веселовською, М. Ф. Наконечним, І. Трояном «формує нові принципи й методики фонетичних досліджень, запроваджують методи експериментальної фонетики» [2, с. 113], – пізніше дослідника Інституту української наукової мови.

Новели про творців наукової свідомості українців органічно вписуються в контекст публікацій Л. А. Лисиченко – чи йдеться про історію національного мовознавства, чи про автобіографічну наукову прозу. І це логічно. Адже саме професор Л. А. Лисиченко наприкінці 80-х рр. минулого століття стала одним із ініціаторів відновлення діяльності Харківського історико-філологічного товариства і нової серії видань цієї знаної всіма фахівцями науково-громадської організації. Сьогодні прізвища І. Л. Михайлин, С. В. Вакуленко, А. М. Нелюба, А. І. Даниленко, М. І. Філон, І. О. Оржицький – учнів і молодших колег Л. А. Лисиченко – є цитованими в наукометричних виданнях світу. Ідеї та ерудиція цих дослідників пробуджують інтерес до горизонтів науки не тільки на студентській аудиторії, але й у найбільш критично мислячих академічних науковців.

«Збірник ХІФТ (нова серія)» за новаторською постановкою гуманітарних проблем, артистичною науковою есеїстикою (як, наприклад, у С. В. Вакуленка), широтою опрацьовуваних питань був би більш ніж достатнім, щоб говорити про особистостей, більшість із яких духовно пов'язані з Л. А. Лисиченко. Є ще й інший вимір – спадкоємності традиції в діалозі «учитель-учень», де більшість згаданих прізвищ (і багато-багато інших) прямо пов'язують наукове життя з харківським професором. У «повоєнному відродженні харківської лінгвістики» Л. А. Лисиченко нікого не залишає поза увагою – мовознавці Ф. П. Медведєв, О. М. Фінкель, літературознавець П. П. Вербицький – фронтовики, викладачі університету, продовжувачі лінгвістичної та літературної шкіл Л. А. Булаховського та О. І. Білецького (в поважній оцінці Л. А. Лисиченко); наукові учні проф. Ф. П. Медведєва, до яких належить і сама Л. А. Лисиченко (Л. І. Коломієць, Л. Г. Веєвцева, А. О. Свашенко, А. П. Ярещенко та ін.). Коли йдеться про згадувану вже традицію етичного пошанування науковими учнями своїх духовних вчителів, властиву харків'янам, одразу на думку спадає, що й мовно-літературний факультет сквородинського університету носить ім'я Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Вимальовується послідовність: початок української словесності на Слобожанщині і творча роль у цьому процесі великого українського письменника, пізніше – тритомний словник творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, над яким працював проф. Ф. П. Медведєв разом зі своїми учнями, що потім продовжили ґрунтовно працювати над науковою

інтерпретацією словесної культури, формувати нову, але засновану на етиці спадкоємності, наукову школу, і передусім це стосується Л. А. Лисиченко. Вже у часі, який зветься модерним, колеги і учні Л. А. Лисиченко вшановують ім'я Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в назві факультету, стверджуючи етичний взірць Харківської історико-філологічної школи. Їх, науковців нової генерації, принципи діяльності яких учитель оцінює як «гармонійні й логічні» [2, с. 154], проф. Л. А. Лисиченко називає з повагою до кола наукових зацікавлень: А. М. Нелюба «Експліцитна й імпліцитна економія в словотвірній номінації української мови», М. І. Філон, який досліджує динаміку семантики епітетних структур в українській ліриці 1900-1930-х років, проф. К. Ю. Голобородько – науковий аналітик концептосфери поетичного світу Олександра Олеся, проф. О. О. Маленко – інтерпретатор функціонально-стилістичних особливостей української поетичної мовотворчості в параметрах естетичних практик ХІХ – початку ХХІ ст., доц. О. О. Скоробогатова – дослідник поетичного потенціалу російської граматики, О. С. Таран – мовознавець, який вивчає жаргонну лексику української мови у структурно-семантичному та прагматичному аспектах [2, с. 154-155]. Ряд достойних, продуктивних, сучасних дослідників-харків'ян, чий творчий потенціал рельєфно виявився за участі й доброзичливого сприяння Л. А. Лисиченко, можна множити і множити. Лише межі жанру статті не дозволяють назвати всіх, хто мав і має духовну й інтелектуальну спорідненість із видатним харківським професором. Невипадково, що й деканом мовно-літературного факультету ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка є учень Л. А. Лисиченко – проф. К. Ю. Голобородько: традиція розвивається, і в цьому сила й перспектива харківської історико-філологічної школи.

На наше глибоке переконання увага до наукових осередків, об'єднань, гуртків, шкіл, інших форм організації та самоорганізації вчених є не менш важливою, ніж до окремих особистостей-науковців. В українському мовознавстві детальний і хронологічно вивіреним опис відбувся саме щодо харківської наукової традиції й передусім завдяки Л. А. Лисиченко. Можемо назвати, зрозуміло, й інші поважані видання, як-от підготовлена й оприлюднена колективом Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України робота енциклопедичного типу Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930-2005: Матеріали до історії / Редкол.: В. Г. Складенко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра, 2005 [1]. Чи цикл статей, круглих столів і конференцій, які проводила проф. М. О. Карпенко, досліджуючи наукову історію філологічної науки в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, зокрема наукову творчість першого ректора названого університету Михайла Максимовича. Можна назвати й інші, окремі публікації з історії Львівської, Тернопільської, деяких інших шкіл в історії українського мовознавства. Проте цілісної картини ще немає. Думаємо, долучитися до складання цієї наукової мозаїки, що дасть можливість зрозуміти еволюцію, причини і наслідки становлення ідей в українській словесній культурі та її наукових інтерпретаціях, – справа благородна і, безумовно, важлива. Врешті, це пізнання перетворень і трансформацій, які супроводжують наукове

знання, або дають йому можливість залишитися Текстом, що вплине на зміну наукових парадигм у науці. Як це відбулося в широко цитованій ситуації з Ф. де Соссюром і текстом його лекцій, зібраним і виданим учнями під відомою назвою «Курс загальної лінгвістики» [5].

На серйозне осмислення в контексті сказаного заслуговують думки Л. А. Лисиченко щодо пріоритетності ідей та концепцій у світовій науці. І це особливо важливо для української гуманітаристики сьогодні, коли йдеться, з одного боку, про параметризацію наукових результатів, присутність публікацій у наукометричній періодиці, індексах цитування та ін., з іншого – про покликання на першість і наукову перспективу розроблених теорій. Наголошуючи на гідному поваги статусі Харківської історико-філологічної школи, Л. А. Лисиченко наводить думку одного з найталановитіших і найерудованіших своїх учнів і колег С. В. Вакуленка, який стверджує (дозволимо собі дослівне відтворення авторського тексту з огляду на важливість для мовознавства встановлення пріоритетів у наукових теоріях, які формують пошукове знання нового часу): «Нарешті геніальним передчуттям сформульованої на сто років пізніше Ф. де Соссюром фундаментальної трихотомії Language – Langue – Parole можна вважати розрізнення професором І. Орнатовським дару слова, тобто природної необхідності здатності людини повідомляти інших про свої думки, почуття різними звукозмінами (Language у Соссюра); языка, тобто створеного людьми способу висловлювати свої думки різними звукозмінами, прийнятими в кожному народі окремо або певним ужитком слів, притаманним одному лише народові (Language), і мовлення, тобто висловлювання думок словами («речь» – Parole) [2, с. 8].

Процитоване твердження, на нашу думку, має значною мірою змінити наукові парадигми, як історико-мовознавчу, так і теоретико-функціональну в сучасній науці. В історико-мовознавчій – принципово поглибити інтерес до наукових ідей, їх співмірності з часом культури, породжувальної здатності до формування теорій, які визначили інтелектуальну історію свого й інших народів. У теоретико-функціональній – проаналізувати генезу актуальних для цілого століття (думаємо, для подальшого розвитку лінгвістики) теорій функціоналізму й дотичної до її проблем комунікативної теорії.

У цьому ж контексті інтелектуальної історії нашої філології є спостереження Л. А. Лисиченко над науковими ідеями І. С. Рижського. Йдеться, зокрема, про мову як знакову систему, що єднає думку й предмет, тобто позамовну дійсність. Відтак слово – це знак думки, а думка – знак предмета [2, с. 8-9]. У розвиток наведеної тези І. С. Рижський обґрунтовує думку про відмінність у ментальності народів (у термінопоняттях І. С. Рижського – у сприйманні й мовному вираженні явищ довкілля різними народами) [4].

Ідеї І. С. Рижського, на погляд Л. А. Лисиченко, в європейській науці актуалізуються тільки наприкінці ХІХ ст. й дістають концептуалізованого оформлення у В. фон Гумбольдта й опрацювання у О. О. Потебні. Про вплив же О. О. Потебні на світову науку сказано й буде сказано багато і справедливо. Л. А. Лисиченко називає імена й наукову творчість Я. М. Енцеліна, Г. А. Ільїнського, Б. М. Ляпунова, пізніше – А. С. Будиловича,

Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, О. М. Пешковського, М. С. Поспелова, О. І. Соболевського, О. М. Сухотіна та ін. Якщо узагальнити, можна з абсолютним переконанням сказати, що жоден серйозний філолог не може обійти увагою тексти О. О. Потебні, якщо справді шукає наукову істину чи наближення до неї.

Зауважимо ще на одному аспекті в історико-мовознавчих дослідженнях проф. Л. А. Лисиченко. Написана нею остання книга з цієї проблематики є не одноосібною, а створена у співпраці з Т. Ю. Лисиченко – онукою, мовознавцем, кандидатом філологічних наук, вже знаним філологом. Тобто історико-культурна традиція харків'ян як ідея й постулат реально перетворюється Л. А. Лисиченко у факт особистого життя, гармонізуючи простір наукового, громадського й персоналізованого, а отже має перспективу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Інститут** мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930-2005: Матеріали до історії / Редкол.: В. Г. Складенко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра, 2005. 2. **Лисиченко Л. А.**, Лисиченко Т. Ю. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції Х.: ХТМТ, 2015. 232 с. 3. **Потебня А. А.** Мысль и язык. Одесса: Государственное изд-во Украины, 1992. 287 с. 4. **Рижский И. С.** Введение в курс словесности. Харьков, 1806. 108 с. 5. **Сосюр Ф. де.** Курс загальної лінгвістики [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. К.: Основи, 1998. 324 с. 6. **Шевченко Л. І.** Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. 478 с.

Шевченко Лариса Іванівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Бульв. Тараса Шевченка, 14, Київ, 01601, Україна.

tel.: +38-050-586-7817

E-mail: style_m_k@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6290-2307>

Shevchenko Larysa Ivanivna – Doctor of Philology, Professor, Head of the Stylistics and Language Communication Department, Kyiv National Taras Shevchenko University. Taras Shevchenko Blvd, 14, Kyiv, 01601, Ukraine.